

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet –
Odsjek za engleski jezik i književnost, Osijek

DOI 10.5937/kultura1650044M

UDK 821.163.42.09-31 Новак К.

originalan naučni rad

ZAŠTO SI MI LAGAO - LAŽ I TRAUMA U ROMANU ČRNA MATI ZEMLA KRISTIANA NOVAKA

Sažetak: Rad propituje koncept laži i laganja kao autoterapeutskog čina na način na koji ga prikazuje Kristian Novak u svome romanu Črna mati zemla. Složenost filozofskog koncepta istine (i laži) Novak ilustrira heterogenom strukturom romana koji se sastoji od pet akronološki porredanih poglavlja koja se bave različitim inačicama istine, ili, točnije, prikazuju kako se protagonistova egzistencijalna istina mijenja ovisno o tome tko je percipira i interpretira, i kada. Složenost odnosa između istine i laži dodatno komplicira autorovo poigravanje različitim žanrovima i(li) vrstama teksta – od prikaza znanstvenih istraživanja, preko čiste fikcije koja govori o životu odraslog protagonista do pseudoautobiografskog prikaza života protagonista-dječaka. Laž paralelno figurira kao kreativni i destruktivni element: izmišljanje je temelj književnog stvaralaštva (i Novak i njegov protagonist su pisci čime se ostvaruje neka metatekstualna veza romana kao fikcionalne tvorevine sa stvarnošću) i jedini način na koji se protagonist – dječak uspijeva nositi s proživljenom traumom, a istodobno laganje i život u izmišljenom svijetu podrivaju psihičku stabilnost Matije-dječaka i uništavaju ljubavnu vezu odrasloga Matije.

Ključne riječi: laž, trauma, fikcija, istina, Kristian Novak

Problematikom laži i (odsuća) istine u politici i javnom životu, bavili su se mnogi mislioci, jer laž je do te mjere postala dijelom svakodnevnog života, da je, kako to Kafka tvrdi, postala

univerzalni princip.¹ Laž se, međutim, pojavljuje i u umjetnosti, a, strogo govoreći, lijepa književnost zasniva se na lažima, jer imitacija stvarnosti (*mimesis*) tek je autorovim glasom obojena inačica istine, jezična i umjetnička konstrukcija izmišljenih ili stvarnih događaja. Platon u *Gorgiji* koristi pojam *parrhesia* u smislu dijalektičke razmjene mišljenja i slobode govora koji stoji u opoziciji s retoričkom (sofističkom) manipulacijom i obmanom, a Foucault ga preuzima i koristi kao sinonim za samoga sebe, filozofa istinozborca.² Derrida, kao jedan od najznačajnijih predstavnika poststrukturalizma, općenito je dovodio u pitanje mogućnost iskazivanja „istine” jezikom, a kako bi uputio na složenost ovog problema, u svom eseju *History of the Lie. Prolegomena* podsjeća čitatelje na Nietzschea, čiji tekst „Kako je „istinski svijet” konačno postao bajkom. Povijest jedne zablude”³ za njega predstavlja sjajnu pripovijest o fabulaciji i istini kao konstrukciji (66).⁴ Derrida, naime, ponavlja ono što je već ustvrdio Sveti Augustin,⁵ a to je da laž ne postoji bez namjere i da je laž (imenica) zapravo laganje (čin) te da se lagati može samo drugome, a nikako ne sebi, osim ako sebi ne lažemo kao drugome.⁶ Ovo potonje je osobito relevantno kada govorimo o romanu *Črna mati zemla* Kristiana Novaka (2013) koji propituje složeni odnos između istine, laži i traume.

Protagonist romana, Matija Dolenčec, mladi je pisac koji proživljava traumu prekida popraćenu spisateljskom blokadom. Spoj boli zbog gubitka djevojke i nemogućnosti stvaranja (izmišljanja!) priče okidač je koji Matiju natjera da se prisjeti potisnute – traumatične – prošlosti. Matijino djetinjstvo obilježeno je traumom uslijed gubitka oca te pojavom izmišljenih, prilično malevolentnih prijatelja koji Matiju dovode na rub duševnog rastrojstva, zbog čega ga majka odvodi u Zagreb kako bi tamo započeli novi život. Maleni Matija mogućnost novog početka shvaća doslovno i po dolasku u Zagreb potiskuje sva sjećanja na prethodne tragične događaje, ne razrješivši vlastitu traumu uslijed koje umišlja da je odgovoran za sve smrti u selu i počinje se

1 „Die Lüge wird zur Weltordnung gemacht.” Kafka, F. (1990) *Der Prozeß. Kritische Ausgabe*, Berlin: S. Fischer Verlag and New York: Schocken Books, p. 303.

2 Foucault, M. (2001) *Fearless Speech*, ed. Pearson, J., Los Angeles: Semiotext(e), p. 11-24.

3 Točnije, radi se o poglavlju knjige *Sumrak idola*; Nietzsche, F. (2004) *Sumrak idola / Ecce homo / Dionizovi ditirambi*, prev. Ljubimir, D., Zagreb: Demetra.

4 Derrida, J. *History of the Lie. Prolegomena*, in: *Futures: Of Jacques Derrida*, ed. Rand, R. (2001), Stanford: Stanford University Press, p. 66.

5 “Fallendi cupiditas, voluntas fallendi”. St. Augustine, *On Lying*, 2009., 1. February 2016., <http://www.newadvent.org/fathers/1312.htm>

6 Derrida, J. nav. djelo, str. 68.

bojati „svoje mržnje i goleme moći ubijanja”.⁷ Nakon što je djetinjstvo potisnuo u tamu vlastite podsvijesti, Matijina potreba za iscjeljenjem i oslobođenjem od osjećaja krivnje sublimirana je kroz njegov odabir spisateljske karijere, pa potreba za pričanjem vlastite priče potiče Matiju na to da dugotrajan i bolan proces prisjećanja započne kroz pripovijedanje tuđih izmišljenih priča. Složenost filozofskog koncepta istine (i laži) Novakov roman ilustrira svojom heterogenom strukturom koju čini pet akronološki poredanih poglavlja u kojima se na različit način propituje što je istinito, a što lažno, odnosno prikazuje se kako se Matijina egzistencijalna istina mijenja ovisno o tome tko je percipira i interpretira, i kada, odnosno pod kojim okolnostima. Takvom pripovjednom strukturom roman utjelovljuje napetost između istine i laži te traume i iscjeljenja sugerirajući kompleksnost ne samo ljudske psihe, nego ljudske egzistencije općenito. Prema riječima Anne Whitehead, lijepa književnost posjeduje kvalitete potrebne za uspješno reprezentiranje traume te zahvaljujući uporabi i ponavljanju određenih motiva i tropa, a i kroz samu svoju strukturu, književno djelo postaje svjedokom traume i to kroz interakciju fikcionalnog teksta s teorijom u okviru onoga što Whitehead naziva etičkom praksom pisanja i čitanja, a što podrazumijeva svjedočenje o traumi.⁸ Evocirajući baš takvu interakciju teorije, koju odlikuje objektivni pristup činjenicama, i fikcije, roman *Črna mati zemla* možemo promatrati kao neku vrstu arhitekstualne igre. Roman započinje prologom koji predstavlja prikaz rezultata antropološko-sociološkog istraživanja vezanog za neobičan slučaj jednog malog međimurskog sela u kojemu si je 1991. godine u razdoblju od mjesec i pol dana čak osmero ljudi oduzelo život. Time se ne ostvaruje samo veza između prologa i ostatka romana obilježenog kolektivnom traumom cijelog jednog sela te individualnom traumom jednog dječaka, nego se sugerira da „istina” zabilježena tekstem proizlazi iz kontekstualne istine, odnosno, drugim riječima, da roman opisuje stvarne događaje. Svojim znanstvenim diskursom koji priziva objektivnost i istinitost, prolog predstavlja protutežu ostatku romana koji je u sadržajnom smislu uronjen u napetosti i očaj prouzročen lažima, a u žanrovskom ili formalnom smislu predstavlja „čistu” pripovjednu prozu u trećem licu (u poglavljima „Sakupljači sekundarnog otpada” i „Epilog”) te pripovjednu prozu u prvom licu koja figurira kao protagonistova autobiografija (u poglavljima „Kako nacrtati učomas” i „Kutije za bijes”), i koja u konačnici opet objedinjuje različite žanrove služeći kao protagonistova ispovijed koju piše s ciljem psihološke autoterapije

7 Novak, K. (2014) *Črna mati zemla*, Algoritam: Zagreb, str. 190.

8 Whitehead, A. (2004) *Trauma Fiction*, Edinburgh: Edinburgh University Press, str. 83-85.

i kao ispriku bivšoj djevojci, potom kao potpora sociološko-antropološkom istraživanju, te kao simbolički i stvarni dokaz prestanka spisateljske blokade (postoji implicitna i vrlo realna mogućnost da će Matija rukopis poslati izdavaču koji ga pritišće rokovima). Premda roman *Črna mati zemla* ne treba čitati kao Novakovu autobiografiju, žanrovsku, psihološku i filozofsku igru između istine i laži dodatno pojačava (transtekstualna) spoznaja da je autor filolog, znanstvenik i kao takav tragač za objektivnom istinom, ali i pisac – kreator izmišljenih priča. Dakako, izmišljene priče, odnosno književnost, imitiraju prirodu (mimesis), ali imitiraju i imitaciju prirode (mit), i to tako da prirodu ili mitove prikazuju, odnosno oponašaju (drama, kazalište) ili o njima pripovijedaju (ep, diegesis),⁹ uslijed čega je jasno kako je usko i trajno preplitanje istine i laži ključna osobina književnoga teksta. Uz to, bitna je već spomenuta višestruka fokalizacija koja omogućuje bolje razumijevanje i detaljniji uvid u događaje prikazane iz različitih perspektiva:¹⁰ neutralni pripovjedač proslava daje nam objektivni prikaz činjenica prikupljenih tijekom istraživanja, sveznajući pripovjedač pripovijeda o događajima u životu odrasloga Matije, dok je sam Matija fokalizator u priči o svome djetinjstvu. Matijina intimna ispovijest, odnosno njegov zapis vlastitih sjećanja na kritičan period djetinjstva koji započinje smrću njegovog oca, a završava preseljenjem u Zagreb, upućuje na svijest o tome da je istina u velikoj mjeri subjektivna i da predstavlja spoj onoga što je Matija smatrao istinitim i onoga što su ljudi oko njega znali i, isto tako, smatrali istinitim. Postojanje tih dvaju istina poništava postojanje jedne, apsolutne istine, a time se roman referira i na „istinitost” autobiografskog žanra koji počiva na paktu između čitatelja i pisca prema kojemu čitatelj pristaje vjerovati onome što pisac piše.¹¹ Premda je put istine jedini koji će Matiji omogućiti preradu traume i svojevrsan novi početak, i on sam svjestan je slojevitosti i složenosti onoga što smatramo „istinom” o svome životu:

„Stvari koje si zaboravio pričekaju neko vrijeme. [...] Postaju glasnije tek kada prestaneš, kada zaista ne znaš dalje, i tada krenu po tebe, bijesne jer si im uskratilo pravo na suživot sa svim novim predmetima i ljudima

9 O pripovijedanju (diegesis) i oponašanju (mimesis) više u: Aristotel. (2005) *O pjesničkom umijeću*, prev. Zdeslav Dukat, Zagreb: Školska knjiga; Platon (2004) *Država* (Knjiga 3.), prev. Martin Kuzmić, Zagreb: Naklada Jurčić d.o.o.

10 Uz naratološku teoriju, važnost različitih perspektiva osobito u pripovijestima o traumi ističe, između ostalih, i Butler. Vidi: Butler, J. (2004) *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, London and New York: Verso, str. 8.

11 Lejeune, P. Autobiografski sporazum, u: *Autor, pripovjedač, lik*, prir. Milana, C. (1999) Osijek: Biblioteka Theoria Nova, str. 202-203.

koje uredno trpaš u skladište koje nazivaš svojim životom. Sada ih konačno vidim i jasno krećem prema njima. Jedino... pitam se... što ako je to samo nova laž? Ako i jest, što nam drugo preostaje? Samo dovoljno dobra laž.”¹²

Dok je prolog uvod u protagonistovu sadašnjicu, autobiografski dio pogled je ne samo u njegovu prošlost, nego i u prošlost cijeloga kraja. Naime, Matijino prisjećanje traumatičnih događaja iz djetinjstva započinje legendom o postanku i drevnoj prošlosti Međimurja. Prema toj legendi, Međimurci su dobili dio najljepšeg komada zemlje koju je Bog ostavio sebi, ali unatoč tome nisu mogli živjeti mirnim i sretnim životom jer im je povijest obilježena divljačkim napadima, nasiljem i smrtima koje su cijelo Međimurje pretvorile u groblje, a rijeku Muru u „tožnu mati”¹³ (tužnu majku). Melankolija i osjećaj gubitka koji prožimaju međimurske legende odjekuju sudbinom glavnog protagonista, ali i njegovih sumješтана o čijim tužnim, teškim i mučnim sudbinama saznajemo zahvaljujući Matijinoj potrazi za sjećanjima. Na taj je način njegova individualna trauma locirana unutar veće, kolektivne traume sela kojoj je Matija svjedočio i za koju se, kako sam kaže, smatrao odgovornim: „Ja sam mislio da sam ih ubio. Zato sam zaboravio”.¹⁴ Caruth argumentirano tvrdi kako trauma često izmiče mogućnostima jezika, zbog čega je potiskujemo i postajemo sposobni suočiti se s njom uglavnom tek mnogo godina nakon traumatičnog događaja, nakon što nas počne proganjati¹⁵ manifestirajući se kroz neobične i tajanstvene simptome, kao što je, primjerice, pojava Matijinih izmišljenih prijatelja. Međutim, čini se da je za Matiju put do prihvaćanja, a potom i prerade traume ipak popločan riječima. Naime, nakon desetljeća potiskivanja, Matija se suočava s traumatičnim događajima iz djetinjstva tek nakon što ih dozove iz podsvijesti i potom pretoči u riječi svjedočeći o terapijskom učinku pisanja, pa čak i ako je to pisanje proizvelo još jednu novu – ali dovoljno dobru – laž.

Matijina trauma započinje kada je imao pet godina, na pogrebu njegovog vlastitog oca. Prizor sahrane i ljudi oko očeva groba, petogodišnjaku toliko nestvaran i neshvatljiv, obilježiti će mu cijeli život osjećajem nelagode i slutnje „da je sve što vidi[m] lažno”.¹⁶ Trenutak je to u kojemu Matija počinje kompenzirati

12 Novak, K. nav. djelo, str. 97.

13 Isto, str. 103.

14 Isto, str. 97.

15 Caruth, C. (1996) *Unclaimed Experience: Trauma, Narrativity and History*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, str. 4.

16 Novak, K. nav. djelo, str. 105.

strašan, djetetu posve nepojmljiv, gubitak roditelja uvjeravajući se da je u pitanju laž: „nisu vidjeli da znam kako je cijela stvar jedna velika predstava. Prozreo sam cijelu igru”.¹⁷ Matija je uvjeren da se radi o igrokazu koji su ljudi za njega pripremili, ali kako nije znao koji bi mogao biti razlog za takvo što, počinje vjerovati da je otac otišao jer se zbog nečega naljutio na njega. Matijinu zabludu potiče šutnja „koje je kuća bila puna i koju sam sve teže podnosio”,¹⁸ a koju je i sam prihvatio udaljavajući se sve više od majke i sestre. Zarobljen u mreži šutnje koja se nadvila nad njihovom kućom i zbog koje nije dobio priliku iskreno progovoriti o tome što ga muči, Matija počinje interpretirati sve događaje oko sebe u ključu ideje da je nekako odgovoran za očevu smrt, za koju uporno vjeruje da je samo privremeni odlazak i da će se otac vratiti ako se Matija popravi. Tuga za ocem pomiješana sa osjećajem krivnje zbog njegove smrti doprinosi tome da Matija postupno gubi doticaj sa stvarnošću: „Kad mi je bilo teško, kada bi mi bilo neugodno, onako kako bude neugodno djeci pred pogledom nepoznatih ljudi, ili kada bi me preuzela neka tiha i tužna zamišljenost, ja bih otišao duboko u sebe. Iz svijeta u sebe”.¹⁹

Introspekcija i maštanje mogu biti korisni mehanizmi prerade traumatičnih događaja ukoliko se ne izgubi osjećaj za realnost, a što se Matiji, nažalost, dogodilo. Sram zbog posve izmišljenog osjećaja krivnje onemogućuje mu da se ikome povjeri te stoga pokušava riješiti problem slijedeći svoju dječju logiku koja mu nalaže da, sukladno narodnom vjerovanju, treba riječnim vilama ponuditi žrtvu u zamjenu za svoga oca. Idealnu žrtvu darovnicu mističnim bićima u na dnu rijeke Matija vidi u svome najboljem prijatelju, Dejanu Kunčecu, za kojega zna da će mu se pridružiti u opasnoj noćnoj avanturi. Njegova odluka da utopi najboljeg prijatelja kako bi mu riječne vile vratile oca ne završava tragedijom samo zbog toga što ih Dejanov otac prati i na vrijeme spriječava Matiju u suludoj – a u Matijinim očima dobronamjernoj – ideji. Matija, naime, iskreno i naivno planira vratiti se po Dejana i izvući ga iz vode čim mu otac opet bude na sigurnom. Matijina psihička dekompenzacija koja se očituje kroz osamljenost, strah od nemoći te neadekvatne odluke i reakcije, posljedica je kako traume tako i propusta odraslih, prije svega majke, da mu kažu istinu:

„za mene je bilo neshvatljivo da je [otac] prestao postojati kada smo zakopali onaj ormar.”²⁰ Možda bih i shvatio

17 Isto, str. 107.

18 Isto, str. 114.

19 Isto, str. 117.

20 Iz perspektive dječaka lijes izgleda kao drveni ormar (op. autorice).

da mi je netko rekao izravno. Tvoj otac je prestao živjeti nakon što su mu otkazali svi vitalni organi. Srce je prestalo pumpati krv, pa su stanice mozga počele postupno odumirati. [...] Eto, da su mi tako rekli, da se to događa, netko umre nešto prije, netko kasnije...ja ga ne bih tražio. [...] Da su mi tako rekli, možda bih i povjerovao. Međutim, ono što su mi govorili stariji bilo je maglovito i nejasno. Sastojalo se od toga da je otišao, da se druži s drugim preminulim članovima naše obitelji, da nas čeka, da nas može vidjeti.”²¹

Prema Tribunelli, smrt, nasilje i gubitak neizbježan su dio života, a trauma zapravo vodi ka odrastanju,²² pod uvjetom, naravno, da istraumatizirano dijete ima adekvatnu potporu, što kod Matije dugo nije bio slučaj. Štoviše, u pokušajima da se nekako nosi sa smrću voljenog muža i činjenicom da je ostala sama s dvoje djece, te, osobito, u želji da zaštiti malodobnog sina, Matijina majka isključuje ga čak i iz najbenignijih događaja kao što je prodaja auta kojoj Matija svjedoči, ali je ne razumije. Nakon što je nepoznati čovjek njegovoj majci dao novce i odvezao se njihovim automobilom, Matija upita majku je li auto otišao na popravak, a ona mu na to ništa ne odgovara,²³ prisiljavajući Matiju da si sam pokuša objasniti što se dogodilo i potpirujući još više njegovu potrebu za fikcionaliziranjem stvarnosti, ali i za podnošenjem „mučne šutnje u kući”.²⁴ Matijine konfabulacije utječu na njegovo ponašanje i odluke, uslijed čega ga suseljeni počinju smatrati čudakom pa se otuđuje od svih. Zbog vlastite usamljenosti i potrebe da s nekim razgovara o onome što misli i osjeća, Matija izmišlja prijatelje s kojima može biti otvoren i iskren, jer, kako kaže, „čeznuo sam za prijateljstvom”.²⁵

U knjizi *Nevidljivi prijatelji*, dr. Norbert Neuß objašnjava kako djeca izmišljaju prijatelje zbog nerazumijevanja vlastitih osjećaja, odnosno rješavanja vlastitih unutarnjih konflikata. Izmišljeni prijatelj često odražava djetetovo unutarnje stanje i smije reći ono što se dijete ne usudi izgovoriti, a iako su većinom dobronamjerni, ponekad mogu biti zločesti i plašiti dijete.²⁶ Ne čudi stoga da se Matijina zbunjenost oko smrti oca, njegov osjećaj odbačenosti od drugih i strah da je vlastitom krivnjom prouzročio

21 Novak, K., nav. djelo, str. 140.

22 Tribunella, E. L. (2010) *Melancholia and Maturation: The Use of Trauma in American Children's Literature*, Knoxville: The University of Tennessee Press, str. XI-XXXVIII

23 Novak, K. nav. djelo, str. 151.

24 Isto, str. 152.

25 Isto.

26 Neuß, N. (2009) *Unsichtbare Freunde. Warum Kinder Phantasiegefährten erfinden*, Berlin: Cornelsen Skriptor, p. 31-59.

očevu smrt utjelovila u obliku dva čudna i povremeno zločesta nevidljiva prijatelja – Hešta i Pujta. Novak pojavu Hešta i Pujta opisuje vrlo sugestivno: „Prvi sam ih puta ugledao jedne od onih zimskih večeri koje ponekad znaju zalutati u kasnu jesen, kada se više ništa ne vidi sasvim jasno”,²⁷ upućujući na simboličnu vremensku i prostornu izmještenost njihove pojave kao i na manjak jasnoće (razumijevanja) od kojega pati Matija. Hešto i Pujto se, posve prikladno, pojavljuju „iz mraka između svinjca i štaglja“, dok baka tjera kokoši u kokošinjac i viče na njih: „Hešto! Pujto! Beš tam! Hešto! Pujto! Kam te vrog nese!”²⁸ U skladu s tim, Hešto nalikuje na svinju, a Pujto je stvor koji podsjeća na ružnu, smeđu kokoš. Opisane okolnosti doprinose zamućivanju granice između istine i laži koja postaje prostor kojim se Matija kreće i na temelju kojega stvara lažne, mračne prijatelje koji sugestivno govore o vlastitom postojanju u mraku iz kojega mogu izaći samo ako ih netko pozove, evocirajući mehanizam pri kojemu se nešto priziva iz „tame” podsvjesnoga na „danju svjetlost” svjesnoga: „fala ka si nas pozvo, mi ne mre mo vum s kmice ako nas nešči ne pozove”.²⁹ Poziv koji Matija upućuje izmišljenim prijateljima odjek je njegovog duševnog stanja, jer predstavlja „odslikavanje živčanog podražaja u glasovima”,³⁰ a ujedno je i stvaralački čin, jer ih, dozvavši ih iz mraka, Matija stvara, pa bilo to i unutar njegove vlastite, individualne stvarnosti kojoj drugi nemaju pristup.

Činjenica da su Hešto i Pujto za Matiju jednako stvarni kao i njegova majka, sestra i baka, upućuje na to da je njegov svijet ontološki utemeljen u laži. Njegova stvarnost kreirana je kroz laž u koju Matija vjeruje i koja je posljedično za Matiju postala stvarnost. Razlog tome je, prema Nietzscheu, urođena potreba za samoočuvanjem uslijed koje čovjek ne bježi ni od laži ni od istine sve dok ga ta laž i ta istina ne vrijeđaju i ne bole.³¹ Matija, prema tome, laže kako bi se spasio od osjećaja krivnje i odgovornosti za ružne i neshvatljive događaje u vlastitom životu. Ovaj će se mehanizam psihološkog samoočuvanja i pronalaska smisla u vlastitoj egzistenciji preokrenuti kada Matija odraste. Naime, baš kako je maleni Matija stvorio svoj svijet laži, a potom tijekom odrastanja posve potisnuo sjećanja na djetinjstvo kako bi mogao živjeti bez boli, tako odrasli Matija osjeti potrebu za istinom u trenutku kada ponovno proživi neshvatljiv gubitak svega do čega mu je stalo: djevojke Dine, koja ga ostavlja zbog

27 Novak, K. nav. djelo, str. 152.

28 Isto.

29 Isto, str. 154.

30 Nietzsche, F. (1999) *O istini i laži u izvan moralnom smislu*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 10.

31 Isto, str. 8-10.

toga što joj neprekidno laže, te, ironično, kreativne inspiracije čiji nedostatak prouzroči ne samo spisateljsku nego i egzistencijalnu krizu. Trenutak kada ga Dina ostavlja, trenutak je u kojemu se zbilja i laž opet isprepliću u njegovom životu, ali ovaj puta zato da bi se istina konačno probila kroz slojeve Matijinih laži.

Osim što ispovijest koju Matija piše pod navalom sjećanja predstavlja čin osobne katarze kroz suočenje s vlastitom prošlošću, ona ujedno situira Matijinu traumu u kontekst traume čitavog sela, jer Matijine usputne, dječeačke opaske o tome što se događalo tih godina u selu razotkrivaju činjenicu da su i životi njegovih suseljana utemeljeni na lažima koje, kao i Matijine, imaju svrhu samoočuvanja istraumatiziranih pojedinaca. Dok Matija zahvaljujući majčinoj i sestrijoj ljubavi i podršci te odlasku u Zagreb dobiva priliku za novi život, a posljedično i za razrješavanje traume iz djetinjstva kroz pisanje priče o svome životu, njegovi suseljani opterećeni kulturom šutnje i međusobnog osuđivanja jedino rješenje pronalaze u samoubojstvima. Brojnost samoubojstava počinjenih u jednom selu unutar kratkog razdoblja privlači pažnju znanstvenika – sociologa i antropologa – jer kolektivna trauma te njezini uzroci i posljedice otkrivaju mnogo toga o pojedinoj kulturi. Erickson definira kolektivnu traumu kao udarac u temelje društvenog života koji oštećuje veze između ljudi i oslabljuje osjećaj pripadnosti zajednici,³² a stupanj egzistencijalne krize i osamljenosti stanovnika ovog fikcionalnog međimurskog sela posve je kritičan i poguban ne samo za svakog pojedinca, nego i za čitavu zajednicu. Matijin sveprožimajući osjećaj krivnje zbog smrti oca recidivira uslijed usamljenosti izazvane činjenicom da ga vršnjaci odbacuju i maltretiraju smatrajući ga čudakom: „Djeca u razredu nisu zaboravljala što sam htio napraviti Dejanu Kunčecu ... Silno sam želio biti kao i drugi, ali tu sam šansu davno bio propustio, znao sam to iako sam bio dijete”.³³ Ovo u konačnici doprinosi ponovnom buđenju osjećaja mržnje prema drugima i uvjerenju da svojom mržnjom može izazvati tuđu smrt, što je, kako sam kaže, neko vrijeme uspijeva držati pod kontrolom: „A još sam se više bojao svoje mržnje i goleme moći ubijanja. Uspio sam nikoga ne mrziti sve nekako do proljeća 1991. godine”.³⁴ Proljeće 1991. drugo je traumatično razdoblje Matijina života koje simbolično koincidira kako s traumom rata koju je počela proživljavati čitava zemlja i tako i s traumom masovnih samoubojstava u selu, ali i

32 Erickson, K. (1994) *A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters*, New York: Norton, str. 233.

33 Novak, K. nav. djelo, str. 200.

34 Isto, str. 190.

traumom još jednog propalog prijateljstva koja u njemu potpiruje osjećaj da je „proklet”.³⁵

Ranjiv i odbačen, Matija postaje osobito perceptivan za sudbine ljudi sličnih njemu: „tražio [sam] slične sebi i zapisivao njihove živote. Želio sam biti dionikom njihovih smrti i uskrsnuća, valjda”.³⁶ U tome duhu započinje Matijino druženje s Francom, dječakom iz siromašne obitelji nasilnih alkoholičara, s kojim će, nakon dugog razdoblja osamljenosti, ostvariti prijateljstvo slično onome koje je prije incidenta na Muri imao s Dejanom:

„Išli smo skupa u školu i na misu. On bi pričao, a ja bih šutio i bio u svojim mislima. Kad sam išao s njim, čudno je to, išao sam i sa sobom. Kada sam išao bez njega, kao da je umjesto mene zapravo išao netko drugi.”³⁷

Matijina razmišljanja o Francu u sebi kao da sadrže odjeke Derridaovih razmišljanja o toj temi i spoznaje da žalovanje za preminulim prijateljem podrazumijeva sukob između odanosti prema prijatelju i prema samome sebi, jer istodobno tugujemo za gubitkom prijatelja, ali i gubitkom dijela sebe. Derrida, naime, tvrdi kako smo vlastiti svijet (zapravo identitet) oblikovali ugrađujući u njega ne samo dijelove sebe, nego i dijelove prijatelja, pa gubitak prijatelja nužno znači i gubitak samoga sebe, a naš svijet se urušava i nestaje.³⁸ Matijino naknadno prisjećanje obilježeno je melankolijom i krivnjom, odnosno spoznajom koja, prema Derridau, predstavlja strukturu svakog prijateljstva, a to je da će jedan od prijatelja nužno umrijeti prvi, a drugi će ga oplakivati,³⁹ što se Matiji i Francu u konačnici i dogodilo.

Matija i Franc provode dane „na rubu” društva, pokušavajući se uklopiti, ali ipak uvijek izvlačeći deblji kraj, pri čemu Matija uočava strahote naličja svakodnevnog života koje tjeraju ljude da samoubojstvima prekinu vlastite patnje, pri tome pogrešno vjerujući da je nekako sam kriv za njihove smrti što ga po drugi puta dovodi na granicu ludila i duševnog rastrojstva. Iz Matijinog opisa okolnosti pod kojima su se njegovi suseljani ubili, saznajemo da se iza fasade seoskog života kriju zlostavljanja, silovanja, prevare i pedofilija, kronična usamljenost, depresija i duboki osjećaji krivnje o kojoj ni žrtve ni počinitelji ne mogu i ne žele govoriti, jedni zbog srama, a drugi zbog (kako opravdanog

35 Isto, str. 283.

36 Isto, str. 190.

37 Isto, str. 203.

38 Derrida, J. (2001) *The Work of Mourning*, eds. Brault, P. A. and Naas, M., Chicago: University of Chicago Press, str. 107-115.

39 Derrida, J. (2005) *Politics of Friendship*, trans. G. Collins, New York: Verso, str. 1-24.

tako i neopravdanog) straha od osude i kazne. U pozadini svih samoubojstava stoji laž – laž o vlastitom identitetu, žudnjama, potrebama i osjećajima, te o teško poremećenim obiteljskim odnosima, a Matijina sposobnost percepcije laži i prijestupa čiju težinu itekako osjeća, ali ih u potpunosti ne shvaća i ne može adekvatno interpretirati jer je dijete, dovodi do toga da se osjeća krivim zbog svega što se u selu događa. Uslijed osjećaja mržnje koji ima prema zlostavljačima i lašcima te nemoći da olakša patnju ili pomogne prijatelju, Matija počinje vjerovati u vlastitu odgovornost za samoubojstva. Teret takve teške, i posve neopravdane, odgovornosti pokušava mu olakšati vlastita podsvijest kroz glasove izmišljenih prijatelja, Hešta i Pujta, koji su ga uvjerali da on nije kriv te mu objašnjavali značenja onoga što je Matija primijetio vezano uz žrtve. Nakon što se objesi Marijo Brezovec, seoski veseljak i „predmet obožavanja“, a istodobno nasilnik koji je bio „i zao i sebičan i pokvaren i pijan“, ali čije su se zgone prepričavale „kao da ne može drugačije nego biti dobar“⁴⁰, i kojega je Matija mrzio zato što se njemu i Francu izrugivao, Hešto i Pujta uvjeravaju Matiju da nije kriv za njegovu smrt. Marijo je, naime, glumio veselje i živost, a zapravo je bio depresivac s suicidalnim mislima što je skrivao od svih osim od svog starijeg brata Borisa koji, pak, nije tražio pomoć za brata, jer je i sam potajno priželjkivao njegovu smrt:

„Nej si ga ti zaklo – ponovi Hešto. Njega su sij v seli vidli samo dok je biu veseli. Nišči je nej znau ka mu dodjte tou pa tam... Takša globoka žalost ka si tau nišči nemre zamisliti. Stisnulo bi ga tak ka je nej mogo nikaj, sam je ležo ali sedijo i gledijo f kmico i šteu je ođiti f toto kmico. Nišči je tau nej znau osim jegovoga brata. Jemu je jedinomo reko ka bi negda-negda šteu hmreti. A jegov brat je tau nikomo nej šteu reči, jer je i on šteu ka ga ne bi bilo.“⁴¹

Život Matija Brezovca temeljio se na laži koju su svi prihvaćali kao istinu jer im je tako odgovaralo. Suseljani su se beskrajno zabavljali njegovim nepodopštinama i obožavali ga, prepričavajući do beskraja Marijeve pustolovine i ignorirajući vrijednog i poštenog starijeg brata Borisa, čije je „poštenje“ pak isto dovedeno u pitanje spoznajom da je svjesno odbio reagirati na bratove vapaje u pomoć. Slično kao i Marijeva, i sudbine ostalih samoubojica obilježene su lažima, traumom i prešućivanjem boli. Zdravko Tenodi objesio se jer nije mogao podnijeti to što ga žena vara, a Trezika Kunčec jer je bila usamljena i nevoljena, slično kao i Mladen Krajčić koji se sramio svoje različitosti.

40 Novak, K. nav.djelo, str. 213.

41 Isto, str. 219.

Imbro Perčić objesio se zbog osjećanja manje vrijednosti, a Zvonko Horvat zato jer nije želio čekati da ga dokrajči teška bolest. U obitelji Mladena Horvata, međutim, situacija je bila još crnja. Njegova supruga, Milica Horvat, prerezala si je žile jer više nije mogla podnijeti život s mužem pedofilom i zlostavljačem, a situaciju je pogoršavala spoznaja da se zbog prevladavajuće patrijarhalne kulture utemeljene na šutnji i lažima nije mogla nikome povjeriti: „Nikome nije mogla reći što ju muči, nikome tko bi joj vjerovao, znala je i da bi se njezini roditelji okrenuli protiv nje”.⁴² Perverzni muž je koristio taktiku zastrašivanja, tukao ju je i ponižavao te tjerao da se oblači i šiša kao dječak, što je šutke trpjela „zbog sela”, ali nakon što je vidjela supruga kako siluje Franca, patnja je postala nepodnošljiva. Nemajući snage ubiti Mladena, ubija sebe. Matija je šokiran stvarima koje mu govore Hešto i Pujto i suosjeća s Francom te po prvi puta ima osjećaj da može i želi pomoći prijatelju: „Pomogo bom ti, Franc. Nej si saum – nisam mogao živjeti ako ga ne izvučem, iako nisam znao kako. Morao sam nekako naučiti liječiti ljude, kad mi već tako dobro ide ono s ubijanjem”.⁴³ Međutim, tragičnom igrom sudbine, Franc zatraži pomoć od njega u trenutku kada Matiju ponovno prihvate ostali dječaci, a on tada, očajnički želeći postati dijelom društva i srameći se svojeg prijateljstva s njim, na grub način odbije Franca. Ostavljen od svih, ponižen i ranjen, Franc natrpa usta zemljom i počini samoubojstvo utapljanjem, simbolički ukazujući na to da je njihov kraj doista „crna majka” svojim sinovima čija je jedina sudbina preuranjena i nasilna smrt. Osjećaj krivnje zbog Francovog samoubojstva toliko je nepodnošljiv da se Matija želi policiji prijaviti kao krivac za njegovu smrt: „Želio sam istrpiti kaznu, sada, i nestati u zaboravu”.⁴⁴ Matijin se svijet urušio⁴⁵ smrću prijatelja i spoznajom da je doprinio Francovom osjećaju beznađa i poniženja okrenuvši mu leđa kako bi iskazao svoju lojalnost prema neiskrenim dječacima kojima se tako očajnički želio svidjeti. U tom trenutku, Hešto i Pujto ponovno izvršavaju svoju zaštitničku ulogu i objašnjavaju mu da ipak nije kriv za sve te ga podsjećaju na legendu o crnoj mati zemlji i njezinim prokletim sinovima:

„Oni očejo ka bi tij biu krijv, ali za tau ka smo sij prokleti, za tau nebreš biti krijv. Tu nede mijra do kraja svejta, dok z neba ne puadne ogen i se vužge i dok veter pepela ne odnese. Onak kak su povejdali v staraj časaj.”⁴⁶

42 Isto, str. 249.

43 Isto, str. 255.

44 Isto, str. 279.

45 Derrida, J. (2001) *The Work of Mourning*, eds. Brault, P.-A. and Naas, M., Chicago: University of Chicago Press, str. 115.

46 Novak, K. nav. djelo, str. 280.

Racionalizacija koja Matiji treba pomoći shvatiti da nije kriv za sve te smrti jer „Iz mračnih šuma doista jest bilo bačeno prokletstvo na selo”,⁴⁷ koincidira s trenutkom u kojemu kroz selo prođe „prvi tenk od desetak, na putu od varaždinske kasarne prema Sloveniji”, zahvaljujući čemu ljudi koji su navikli na strah, šutnju i laži konačno osjete olakšanje „jer se sada rukom moglo pokazati na neprijatelja”.⁴⁸ Pojava tenkova i početak rata ironičan su komentar na olakšanje koje u tom trenutku ne osjeća samo Matija nego i svi stanovnici sela: neprijatelj je sada vidljiv i dolazi izvana, a mračne i sramotne tajne te laži koje su jedni drugima godinama govorili mogu i dalje ostati skrivene velom šutnje. Ipak, osjećaj krivnje, isti onaj koji ga je prije dvije godine mučio zbog smrti oca, a sad zbog Francovog samoubojstva, i susjedove riječi osude, koje slučajno čuje, Matiju dovode na rub ludila i pokušaja suicida. U tom stanju, on Heštove i Pujtove riječi o tome da smo svi prokleti projicira i na sebe, i kao jedini izlaz vidi smrt te povratak crnoj majci zemlji i tužnoj majci Muri. Zbog toga gotovo ritualno replicira Francovo trpanje zemlje u usta i razmišlja o utapanju, kao što je i Franc učinio:

„Zario [sam] zube u zemlju, u prokletu crnu zemlju. Gutao sam je pohlepno i ljutito, kao Franc večer prije. Treba krenuti prema rijeci. Franc je zasigurno tamo i čeka me. Htio sam ga zagrliti i s njime potonuti tamo gdje je nama prokletima mjesto, u najdublji mulj. Tamo pripadamo, grobu masnog crnog dna.”⁴⁹

Konačno svjesna težine situacije, majka odvodi Matiju i njegovu sestru u Zagreb, a novi život Matija započinje zaboravljajući baš sve što se dogodilo jer je zaborav bio jedini dostupan mehanizam samoočuvanja. Prosvjetljenje, katarza i početak izlječenja događaju se, međutim, tek nakon što se svega sjeti i zapiše svoja sjećanja. Poslavši rukopis docentici sociologije koja je istraživala povezanost samoubojstava počinjenih u proljeće 1991. te bivšoj djevojci Dini, Matija se osjeća slično kao prije Francove smrti, kada policajac Stankec povjeruje svemu što Matija ispriča o samoubojstvima: „ – Jo znom ka je se kaj si reko istina.”⁵⁰ Činjenica da je, makar na trenutak, bio prihvaćen, a ne odbačen i predmet poruge, Matiji donosi olakšanje: „Osjetio sam kako nestaje stisak goleme šake koji je dvije godine gnječio moja leđa i trbuh i činio svaki moj voljni pokret suspregnutim. Na trenutak je nestalo onoga što je upravljalo mnome i zbog čega sam živio u

47 Isto, str. 280.

48 Isto, str. 281.

49 Isto, str. 283.

50 Isto., str. 273.

svijetu koji drugi nisu vidjeli”.⁵¹ Na ponovni takav trenutak, trebat će čekati dva desetljeća – dok ne skupi snage zapisati svoju priču.

Novakov roman temelji svoju priču o traumi na stjечиštu legendi, spoznaja o ljudskoj prirodi, znanstvenih istraživanja i, na-dasve, lijepe književnosti. Ova potonja u isto je vrijeme svjedočanstvo o traumi i autoterapeutski čin, jer se prisjećanjem i svjedočenjem trauma prerađuje i otvara se put ka oporavku koji je dugotrajan i bolan proces. Književni tekst o izmišljenoj traumi izmišljenih likova figurira kao istiniti zapis potisnutih sjećanja i svjedok je „kontinuiranog iskustva oporavka” kao i dokaz „trajnog učinka traume”⁵² na život pojedinca. Etičkim čitanjem, kako ga definira Whitehead, nadilazi se razina utvrđivanja što je istina, a što laž i tekst postaje svjedočanstvo o tome koliko smo i koliko možemo biti (ne)ljudi jedni prema drugima. U tom kontekstu, heterogenost strukture romana treba iščitati kao potrebu za višeslojnim razgovorima o traumama koje se prešućuju, kako bi se traumom, kako individualnom tako i kolektivnom, bavilo na razini svijesti i podsvijesti, u kontekstu, diskursu i metodologiji znanosti, ali neizostavno i koristeći mimetičku i dijegetičku narav mitopoetskog svijeta sadržanog unutar književnog teksta.

LITERATURA:

Aristotel (2005) *O pjesničkom umijeću*, prev. Zdeslav Dukat, Zagreb: Školska knjiga.

Butler, J. (2004) *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, London and New York: Verso.

Caruth, C. (1996) *Unclaimed Experience: Trauma, Narrativity and History*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Derrida, J. History of the Lie. Prolegomena, in: *Futures: Of Jacques Derrida*, trans. Peggy Kamuf, ed. Rand, R. (2001), Stanford: Stanford University Press.

Derrida, J. (2001) *The Work of Mourning*, eds. Brault, P. A. and Naas, M. Chicago: University of Chicago Press.

Erickson, K. (1994) *A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters*, New York: Norton.

Foucault, M. (2001) *Fearless Speech*, ed. Pearson J. Los Angeles: Semiotext(e).

Kafka, F. (1990) *Der Prozeß. Kritische Ausgabe*, Berlin: S. Fischer Verlag and New York: Schocken Books.

Lejeune, P. Autobiografski sporazum, u: *Autor; pripovjedač, lik, prir.* Milanja, C. (1999), Osijek: Biblioteka Theoria Nova.

Neuß, N. (2009) *Unsichtbare Freunde. Warum Kinder*

51 Isto.

52 Caruth, C. (1996) *Unclaimed Experience: Trauma, Narrativity and History*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, str. 7.

- Phantasiegefährten erfinden*, Berlin: Cornelsen Skriptor.
- Nietzsche, F. (1999) *O istini i laži u izvanmoralnom smislu*, prev. Damir Barbarić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Nietzsche, F. (2004) *Sumrak idola / Ecce homo / Dionizovi ditirambi*, prev. Ljubimir D. Zagreb: Demetra.
- Novak, K. (2014) *Črna mati zemla*, Zagreb: Algoritam.
- Platon. (2004) *Država*, prev. Kuzmić, M., Zagreb. Naklada Jurčić d.o.o.
- Platon (1968) *Protagora – Gorgija*, prev. Drašković, M. i Vilhar, A. Beograd: Kultura.
- St. Augustine. On Lying (De mendacio), trans. Browne, H., 2009., 4. December 2015., <http://www.newadvent.org/fathers/1312.htm>
- Tribunella, E. L. (2010) *Melancholia and Maturation: The Use of Trauma in American Children's Literature*, Knoxville: The University of Tennessee Press.
- Whitehead, A. (2004) *Trauma Fiction*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Ljubica Matek

J. J. Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences – Department of English, Osijek, Croatia

WHY DID YOU LIE TO ME – LIE AND TRAUMA IN
KRISTIAN NOVAK'S ČRNA MATI ZEMLA

Abstract

The paper focuses on the concept of lies and lying as an auto therapeutic act, as represented in Kristian Novak's novel *Črna mati zemla*. Novak illustrates the complexity of the philosophical and literary concept of truth (and lie) by means of a heterogeneous narrative structure. The novel consist of five non-chronologically arranged chapters which deal with different versions of truth, or rather, which point to the fact that the truth about the protagonist's life changes depending on who perceives and interprets it, and when. The elaborate relationship between the truth and lie is additionally complicated by the author's play with different genres or forms of narrative, which includes the representation of scientific research, fictional representation of the protagonist's adult life and an autobiographical story of the protagonist's childhood. Lying is simultaneously represented as a creative and a destructive act because inventing stories is the very basis of literary creativity (both Novak and his literary protagonist are writers, which establishes a metatextual relationship between the novel as a fictional creation and the reality) and it helps the protagonist cope with the trauma of his father's death. However, at the same time, lying and believing in imaginary people and situations serve to psychologically destabilize the protagonist, both as a boy and as an adult.

Key words: *lie, trauma, fiction, truth, Kristian Novak*